

Микола Васьків,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-3909-1213>

e-mail: myvaskiv@ukr.net

ВІДТВОРЕННЯ ВІЙНИ ЗА ДЕРЖАВНУ ЦІЛІСНІСТЬ В АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ ПРОЗІ

У статті йдеться про відтворення перебігу азербайджансько-вірменської та російсько-української воєн за збереження державної цілісності в межах міжнародно визнаних кордонів. Тексти азербайджанської літератури взято за виданням «Байракдар. Карабаська трагедія. Київ: ВД Дмитра Бураго, 2020. 320 с.», тому в них ідеться про події до початку 44-денної війни восени 2020 року, а отже дуже мало розповідається про перебіг бойових дій. Натомість основну увагу у творах зосереджено на мотивах втрати рідної землі в Нагірному Карабаху та прилеглих семи районах, важкого життя біженців, туги за рідним краєм, національної єдності, навернення до рідної мови й культури як основи патріотизму, непохитної віри в те, що перемога й повернення на рідні терени невідворотні. Ті самі мотиви є поширеними і в українській мілітарній літературі 2014–2025 років, із певними варіаціями (наприклад, повне вірвання біженців не лише на Батьківщині, а й за кордоном). Так само азербайджанські й українські літератори описують жахи війни, криваві злочини загарбників (вірменів і росіян у НКАО, росіян на території України). Натомість у творах української літератури значно частіше відтворюються бойові дії та повсякденний побут, вчинки, думки, мотивація бійців у їхній саможертвній готовності віддати життя у захисті рідної держави, рідного краю, культури, роду, сім'ї; значно рідше, але на такі мотиви натрапляємо й у творах азербайджанської літератури. Пояснюється це тим, що українці уже протягом чотирьох років ведуть безперервні важкі бої. Спільними для письменників Азербайджану й України є мотиви героїзації, комеморації та вшанування тих, хто взяв до рук зброю і став на захист рідної землі, переконаності, що їхні співвітчизники ведуть справедливу війну.

Ключові слова: війна за державну цілісність, мілітарна література, сюжетні мотиви, трагізм.

Вступ. У 2020 році за ініціативи посольства Азербайджанської Республіки в Україні було видано книгу-антологію азербайджанської прози «Байракдар» «про карабаську війну. Точніше, про долі, обпалені війною. Про людей, які втратили в цій війні все — рідну землю, родинне вогнище, найближчих людей. Але не втратили головного — людської гідності. І ще величезної непереборної любові до рідної землі» (анотація до видання) (Байракдар, 2020, с. 2). Якою б значною за обсягом не була антологія (чомусь такого означення книги ніде не озвучено у вихідних даних), вона не може охопити весь масив азербайджанської прози про тридцятип'ятирічну війну за повернення собі Нагірно-Карабахської автономної області та семи прилеглих районів, окупованих Вірменією за допомогою росії, а всього 319 сторінок текстів, вміщених у ній, і поготів. Тим паче, що книга була готова до друку напередодні 44-денної війни 2020 року, події якої, думаю,

знайшли вже відтворення в азербайджанській літературі.

У передмові до видання «Карабах — це Азербайджан!» тодішня пані посол Азербайджанської Республіки в Україні Ельміра Ахундова зазначала, що її часто запитували, чому «азербайджанські письменники так мало пишуть про карабаську війну <...> Правильніше, пишуть, але нічого по-справжньому вартого, на рівні класиків». Очевидно, погоджуючись із такими закидами, вона «відповідала, що для осмислення карабаської трагедії знадобляться навіть не роки, а десятиліття. Подібні, епохальні теми не терплять поспіху й метушні» (Ахундова, 2020, с. 19). До цього можна додати, що дуже важко було писати до 2020 року про війну за відновлення територіальної цілісності, коли майже не було обнадійливих сподівань, коли 20 % території Азербайджану (майже як зараз в Україні) перебували під вірменською окупацією.

Російська загарбницька війна проти України триває за часом значно менше, ніж вірменсько-азербайджанська, проте натепер, після 12 років боїв, у нашій літературі вже сформувалася ціла бібліотека різножанрової мілітарної літератури, літератури спротиву й осмислення на різних рівнях причин, перебігу цієї війни, суспільних і особистих трансформацій під її впливом. Це дає привід думати, що в азербайджанській літературі відповідних творів теж чимало. Але поки доводиться працювати з тим, що є в антології, і покладатися на твердження Е. Ахундової про невелику кількість творів про війну за Нагірний Карабах і прилеглі території та про їхню не-вершинну поки вартість.

Виклад основного матеріалу. У передмові Ельміра Ахундова (яка разом із секретарем Спілки письменників Азербайджану Салімом Бабуллаоглу є укладачами «Байракдару») дає короткий виклад перебігу вірменсько-азербайджанського протистояння за Нагірний Карабах, особливо від 1987 року до перших років після розпаду СРСР, геноцидного знищення азербайджанців із Ходжали; наводить структуровані, конкретні й реалістичні «чотири чинники Перемоги», які виголосив президент Азербайджану Ільхам Алієв після звитяги в 44-денній війні: формування економічної потуги, плідна діяльність на міжнародній арені, створення боездатної сучасної армії та згуртованість влади й нації (певний дороговказ і для України в протистоянні з росією), — і завершує емоційним нагадуванням про ті жертви, яких зазнав азербайджанський народ на довгому шляху до остаточного відновлення законних державних кордонів.

Серед зацитованих «чотирьох чинників Перемоги» згадується про те, що на боці Азербайджану було, що найважливіше, міжнародне право. Оскільки передмова писалася для українського, а не азербайджанського читача (він добре знав усі аргументи щодо причин і перебігу війни), то, мабуть, варто було б повідомити, що Нагірно-Карабахська автономна область була адміністративно-територіальною складовою частиною Азербайджанської РСР у складі Радянського Союзу й після розвалу останнього, за міжнародними правовими нормами, стала невід'ємною частиною незалежної Азербайджанської Республіки, так само як Крим — невід'ємною частиною держави Україна.

Очевидно, для Е. Ахундової це було само собою зрозумілим фактом, загальним місцем, тому пані посол не акцентувала на ньому для українців. А от її міркування щодо причин довготривалого протистояння вірменів і азер-

байджанців видаються дивними. Авторка передмови стверджує, що в Азербайджані та Вірменії, «на цих самих землях мирно уживалися покоління вірмен і азербайджанців» (Ахундова, 2020, с. 19). Щоправда, в антології є «оповідання-бувальщина» Азера Абдулли «Поїзд, який прямував до Гамарлі», що переконує в протилежному: протистояння між вірменами й азербайджанцями має давнє коріння і аж ніяк не затихало в радянські часи, принаймні в «застійні» 1970-ті роки.

Причиною ж війни за Карабах, на думку Е. Ахундової, стали підступи Заходу, який захотів узяти реванш за поразку в «холодній війні», та російських лібералів: «об'єктивно мета організаторів і натхненників вірменської агресії збіглася з намірами політичних сил Заходу, що протистояли в “холодній війні” Радянському Союзу, а також так званих демократів у Росії. Вірменські сепаратисти виявилися всього лише жалюгідними маріонетками у великій грі, яку вели впливові світові держави за геополітичний перерозподіл світу. І, треба зазначити, що свою карту вони розіграли вміло» (Ахундова, 2020, с. 6–7). Риторика й тлумачення перебігу подій цілком укладаються в «совкову» картину світу, у радянське пропагандистське бачення в усьому «руки Заходу». Мабуть, російські «демократи» вербалізували провірменські погляди. Однак чому не згадала п. Ахундова реакційно-консервативні російські кола, чинну на той час комуністично-кагебістську владу, яка була призвідцею карабахського конфлікту, нацькувала радянську армію на погром у Баку й допомогу вірменам у НКАО, знайшла продовження в політиці путінської росії, що залишилася незмінною й досі?

Добір різних за обсягом і жанрами епічних творів антології дав змогу відтворити широкий спектр сюжетних мотивів і проблем азербайджанської мілітарної прози. На час написання творів значну частину азербайджанської території було окуповано вірменами, близько мільйона біженців притулилося в різних закутках країни, у пристосованих і не дуже приміщеннях, за великої скупченості людей («тепер кожен третій житель Баку — біженець» (Байракдар, 2020, с. 118)). Так, вони залишалися на Батьківщині, але не на батьківщині, не на тому малому шматку рідної землі, до якого прикипіли тілом, серцем і душею. «Коли родині Манзар довелося залишити село, вони не встигли взяти з собою нічого — просто врятували своє життя, і все. У перші місяці вони поневірялися — жили в вагонах, наметах, стайнях, у зруйнованій будівлі старої школи. Нарешті аксакали села зі-

бралися і вирішили прийти сюди й оселитися в цьому степу. <...> сказали їм, що тут жити не можна, оскільки тут немає ніяких комунікацій. <...> за тридцять кілометрів звідси знаходяться вірмени» (Байрақдар, 2020, с. 303). Тому чи не найпотужніший мотив антології — мотив туги за рідним краєм, постійного повернення подумки до місця дитинства, зрілості, місця загибки, щастя й родинного добробуту.

Поспіхом вибиралися з рідних місць, майже все майно залишивши там, сподіваючись швидко повернутися, «а вийшло, що назавжди» (Байрақдар, 2020, с. 27). Біженців переслідували майнові нестатки, вони важко обживалися на нових теренах: «Манзар незмінно говорила, що потрібно бути вдячним Аллаху, він усе бачить. / Аллах, звичайно, бачив усе, але не помічав цього намету, схоже, прихованого від його погляду» (Байрақдар, 2020, с. 304). Та біженці не втрачали надії на повернення, гуртувалися родинами, з односельцями, вірили в найвищу справедливість. «Переступивши поріг притулку доктора Сабіра, побачивши, як тулиться родина з п'ятьма дітьми, переповнився скорботою. Потім, коли ближче познайомився з ними, побачив добрі взаємини в сім'ї, зробив своє перше велике відкриття: для щастя так мало треба...» (Байрақдар, 2020, с. 114–115). Проте для справжнього щастя бракувало втраченої власної домівки.

Спогади про ці домівки приходять повсякчас: «я пригадувала наш зруйнований дім, роки, що промайнули, землю, що втекла з-під наших ніг» (Байрақдар, 2020, с. 292); «У тому селі колись народилися і щасливо жили ці мужики, їхні батьки, діди, прадіди... але одного разу пара вірменських шмаркачів за допомогою російських найманців захопила село» (Байрақдар, 2020, с. 298). Гіркоту непоправної втрати підсилюють спогади про загибель найрідніших («На тому деревці залишилися сліди пальців мого онука <...> Вони всі спали в будинку, коли впав снаряд» (Байрақдар, 2020, с. 258)), образи розорених кладовищ на батьківщині («Кладовище було не впізнати. Його зруйнували, а деякі надгробні камені забрали. <...> доповз до могили батька. Могили не було, залишилася тільки яма <...> Офіцер, озирнувшись навколо, жажнувся, побачивши розорені могили» (Байрақдар, 2020, с. 254)) і неприкаяних біженських кладовищ («обшарпані камінці-кубики додали невеликому кладовищу певну ауру неприкаяності й сирості. Нібито й самі ці могили були біженцями хтозна-звідки» (Байрақдар, 2020, с. 57)), де навіки залишаються ті, хто вже ніколи не повернеться додо-

му. Кладовища «сьогодні відвідують охочіше, ніж мавзолеї та склепи династій. Пам'ять, яку підтримують цвинтарі, видається більш автентичною, оскільки мотивація відвідувати їх також є автентичнішою, а надто коли там зберігаються могили близьких» (Голька, 2022, с. 98). Найгірша ж доля тих, хто втратив усе, навіть найменші сподівання: «якщо людина втрачає будинок, рідний край, потім і сім'ю, і продовжує перебувати на цьому світі, як жити з цим?» (Байрақдар, 2020, с. 110).

Заради повернення до рідного краю біженці готові на будь-які жертви, готові пройти через будь-які випробування й нестатки. «Уяви, народжується онук, і тут по радіо передають, що наші взяли Карабах... Повір, візьму онука й піду просто до села. Босоніж. Тридцять кілометрів» (Байрақдар, 2020, с. 304). Це свідомі, вербалізовані прагнення вигнанців із рідної землі. Та незримий і нерозривний зв'язок між людиною та малою батьківщиною виявляється і на підсвідомому, ледь не генетичному рівні. Німий Нале із роману «Коротке замикання» Мамеда Оруджа покинув рідне поселення в сім років, коли його відправили на навчання в інтернат до Єревана, потім до 15 років лише на літо приїжджав до рідної домівки, яка передусім асоціювалася в нього з матір'ю. Його скрізь — і в Азербайджані, і в Грузії, і в Єревані — сприймають за свого, прохають залишитися, а він нелегально перебирається через кордони, аби потрапити до рідного села, побути на могилі матері. Зрештою він наважується викопати її останки, перенести й перепоховати їх уже на новій батьківщині, в Азербайджані, щоби постійно бути з нею.

Навіть собака має вітчизну («Пес зупинився біля двору, де колись народився» (Байрақдар, 2020, с. 261)). Саме так — «Вітчизна» — назвав оповідання про повернення тварини до поруйнованого власного обійстя Вагіф Султанли. Це обійстя покинули всі колишні мешканці, старий господар, якого ледь не силоміць, рятуючи, вивіз син, помер на нерідній землі, так і не дочекавшись навіть натяку на те, коли можна буде повернутися до втраченої домівки. Сподівання померлого звершує безпритульний собака, який, попри все, дістається до розореного обійстя. «Пес сумував за своїм селом. <...> і нарешті, однієї чудової днини, пес вирішив повернутися додому» (Байрақдар, 2020, с. 262–263). Повернувся для того, аби бути застреленим зловорожою рукою. Та це вартувало того, «щоб в останній раз побачити рідне подвір'я й білий димок, що курився над будинком» (Байрақдар, 2020, с. 264).

Коли йдеться про Нале, автор у тексті графічно виокремлює оповідь напівжирним курсивом, яка продовжується рефреном і пронизує роман. Так само, графічно й рефреном (що вказує на важливість), виділяється розповідь про лосося, який, долаючи неймовірні труднощі, лине до верхів'я ріки, де він народився і де йому призначено померти. **«Лосось плив у бік Кури, його вів інстинкт, заклик цей мав свій запах. Він пронизував усе його єство. <...> знав тільки те, що повинен плисти на цей поклик»** (Байрақдар, 2020, с. 88). «Лосось міг би затриматися тут, але поклик не дозволив; він відчув запах, який вів його, і цей запах відділявся, не зливався із зібраними до купи іншими запахами в цій воді. Для нього нічого, крім запаху, що вів його, не існувало» (Байрақдар, 2020, с. 107–108) і т. д., аж до останніх прекрасних митей смерті, але смерті як життєвого призначення: **«Лосось нарешті дістався тихого затону, де чітко відчув запах, що вавив його, він від нього просто сп'янів. <...> Йому здавалося, що він не вмирає, а просто возз'єднується з матір'ю, возз'єднується, щоб не порушився порядок світу»** (Байрақдар, 2020, с. 235). Викладається життєпис саме одного, конкретного лосося, а не загального руху багатьох рибин, що посилює емоційний вплив на читача.

Ця риба нібито не має жодного стосунку до персонажів роману, якщо не брати до уваги, що колись у дитинстві Нале копав черв'яків і йшов займатися улюбленою риболовлею. Та в нестримному, до смерті виснажливому русі лосося до рідних витоків закодовано й непереборне бажання вигнанців повернутися до місця народження, зростання, народження дітей і внуків, щоби зрештою померти саме тут. Інколи — померти у прямому сенсі слова, як це зробив невиліковно хворий лікар-онколог, головний герой оповідання «Сонце б'є в очі» Ельчина Гусейнбейлі. Він працював у столиці, робив успішну кар'єру, допомагав у стражданні хворим, рятував їх, виховував дітей і внуків, та в цій повсякденній марноті ніколи не забував про те місце, де народився і зростав: «Він уві сні бачив своє село і як він ловив рибу в річці» (Байрақдар, 2020, с. 238). «Батьківщина — як мати, від неї, як від матері, віє рідним духом» (Байрақдар, 2020, с. 243).

Науковці вважають, що відповідні території часто стають «відкритими мемуарами»: «Ще за часів Античності створювалися мнемотехнічні принципи, які давали змогу пов'язувати змісти пам'яті з відповідними місцями (*loci*), власне кажучи, видруківувати в пам'яті умовний зв'язок системи місць (насамперед архітектурного

типу) з певними словами чи речами» (Голька, 2022, с. 84). «Найголовнішими носіями суспільної пам'яті в плані територіальної локалізації є все ж таки міста» (Голька, 2022, с. 86), хоча це можуть бути, зокрема, й об'єкти «землеробського» характеру: поля, сади, сільські поселення, господарські споруди та прибудови тощо — тобто локуси, якими так непереборно притягає до себе Нагірний Карабах колишніх мешканців, а тепер — вигнанців.

Найбільше головного героя лякає не смерть, а те, що пройдуть роки й пам'ять про рідні місця, їхній постійний поклик у свідомості співвітчизників зітруться. «Рідне вогнище було розорене. <...> Пройдуть роки, і коли помруть жителі села — його ровесники, то все забудеться. А їхні нащадки, навіть його онуки й правнуки, не впізнають рідні місця, своїх колишніх сусідів. Навіть спогадів не буде. Значить, не буде минулого» (Байрақдар, 2020, с. 245). Щоби не перервався зв'язок із минулим, між нащадками й рідним селом, лікар іде помирати на батьківщині, на сільському кладовищі, де похований його батько, його предки. «Він хотів зустріти смерть у своєму окупованому селі» (Байрақдар, 2020, с. 237). «Хочу перед смертю піти до рідного села, посадити дерево в своєму дворі, а потім померти там. Нехай це дерево стане виявом протестом проти всіх світових конфліктів, стане символом миру...» (Байрақдар, 2020, с. 238), щоби нікому не доводилося жити й помирати на чужині, навіть якщо чужина — це велика Батьківщина. Для лікаря смерть у рідному поселенні стає чи не найбільшою життєвою радістю, бо остаточно возз'єднався із сокровено-родовим: «Рідні двори нагадували руїни, але любов узяла гору над страхом. Його серце могло не витримати й розірватися від щастя. Він увійшов до свого двору. Відчув запах стайні» (Байрақдар, 2020, с. 244).

Отой непоборний потяг до втраченої домівки, докір співвітчизникам, рідній державі, що не можуть забезпечити повернення «до витоків», символічно узагальнено в оповіданні «Татові» Юнелъ Анаргизи, написаному у формі листа від дитини до батька, який покинув сина й не повертається по нього ось уже одинадцять років. Видається, що хлопчика здали в інтернат і забули про нього, залишивши серед чужинців, які дали йому навіть інше ім'я. Дитина ж найбільше сумує «за тими часами, коли ми були разом... Відтоді, як ми розлучилися, я щочас бачу різні сни. Уві сні ми поруч. Розмовляємо рідною мовою. Я задоволений, ошатний, і немає у мене ні ран, ані слідів від побиття. А ще, тату, я співаю, і голос мій відлунює і розбурхує

душу» (Байрақдар, 2020, с. 286). Читач усе більше проймається співчуттям до нещасного хлопчини, який зберігає, незважаючи на утиски, родову пам'ять, мову. Натомість до батька, який не подає про себе голосу, зростається обурливе здивування. А потім усе розставляє на місця останнє речення короткого, на 2,5 сторінки, оповідання: «Пробач за дурне запитання, а ти не хочеш мене повернути? Твій син Карабах» (Байрақдар, 2020, с. 287).

Продовженням символічного узагальнення мотивів безмежної любові до рідного краю, його неперевершеної краси (бо ж край рідний!), прагнення жити в отчій домівці маємо ще в одному оповіданні з циклу «Карабаські оповідання» Г. Анаргизи — «Шуша». Дорослому чоловікові сниться сон, коли він ще дев'ятирічний і потрапляє в рідне місто, яким воно йому запам'яталося в дитинстві (надалі він був розлучений із рідною Шушою). Те, що герой споглядає в польоті (а діти часто літають уві сні — кажуть, у той час вони ростуть), нагадує казкове видіння, у якому часто зринає слово «рай»: «Райський сад, що має назву "Гюлістан". / У тому саду бронзова статуя поетеси Натаван» (Байрақдар, 2020, с. 288). «О боже, який прекрасний рай, який він зелений, який чистий і невинний! / Я хочу залишитися тут назавжди! / Я хочу тут жити! І хочу тут померти! У моєму раї... на моїй Батьківщині...» (Байрақдар, 2020, с. 290). І все це несподівано обривається: «Раптово прокидаюся... <...> з гіркотою усвідомлюю, як багато ми втратили за ці роки. / Усвідомивши ж, визнаю, що нізачо в світі не хочу прокидатися... Не хочу... а хочу туди, в дитинство, до мого маленького раю, до мого казкового сну, туди, де і є моя правда...» (Байрақдар, 2020, с. 290). Такі щирі сні та прагнення не можуть не справдитися.

В українській літературі теж є значна кількість творів, основними мотивами яких є туга за втраченою домівкою, спогади вигнанців про окупований рідний край, віра в те, що рано чи пізно буде змога повернутися на малу батьківщину, хай і перетворену в руїну. Щоправда, такі тексти не домінують в українській мілітарній літературі: можливо, гарячі фази війни від 2014 року не дають письменникам можливості зосередитися на них. Знаковим твором про втрачене минуле окупованої землі, яке доконежно хочеться повернути, став роман Анастасії Левкової «За Перекопом є земля» (2023), у якому ностальгійно відтворюється ледь не ідилічне буття довоєнного Криму. В абсолютній більшості текстів сучасної української мілітарної літератури сюжет базується на автобіографічній

чи фактологічній основі. На цьому тлі «За Перекопом є земля» нібито виокремлюється серед них, бо авторка не була кримською мешканкою. Із іншого боку, роман узагальнює документальний, бо письменниця не менше десяти років працювала над ним, поспілкувавшись із понад 50 мешканцями півострова (тепер це називають «глибинними інтерв'ю»), вивчаючи документи, наукові дослідження тощо.

Часто українські професійні й непрофесійні письменники, потрапивши як біженці до Європи, безмежно ностальгують не просто за рідним регіоном, а за Україною як за великою Батьківщиною. Наприклад, як у романі Євгенії Кузнецової «Драбина» (2024), усіх персонажів якого — емігранта зі стажем і біженців із України — доля зводить у глибокій іспанській провінції. Ці персонажі переймаються долею атакованої Батьківщини, докладають усіх можливих зусиль, аби навіть зі своєї далечі допомогти Україні донатом чи збором коштів і речей. «Драбина» вирізняється оптимістично-гумористичним пафосом (можливо, занадто оптимістичним), його героям непогано живеться на чужині, але із плином часу вони все більше ностальгують за рідним краєм. Завершується роман тим, що майже всі вихідці з України (крім однієї) таки повертаються до неї — воювати за Україну, жити в Україні, допомагати Україні.

Під впливом жажливої невизначеності перших тижнів широкомасштабного вторгнення, переживань за долю неповнолітнього сина виїжджає до Європи авторка документального твору «Ніч була» (2022) Світлана Ткаченко. Вона оповідає про своє буття, буття інших українців у Нідерландах, Естонії, про матеріальну допомогу від іноземців, про облаштування побуту, про організацію культурного життя біженців із боку відповідних державних установ і біженську самоорганізацію для активного культурно-політичного буття українців серед європейців. На затишній і привітній чужині героїня порівнює «своє» й «чуже», переоцінює колишні уявлення про нібито добре знану Україну й погано знану Європу, знаходить і тут, і там чимало позитивів. Швидко прийшовши до тями у спокійній Європі, вона усвідомлює, що зв'язок із Батьківщиною настільки потужний, що поза нею існувати не може, тому повертається в невідомість, але в невідомість до рідної Вітчизни.

Повертається до України й головний герой (протагоніст автора) роману Леоніда Ісаченка «Гонитва на виживання» (2023). У долі боягузливому головного героя раптом трапляється одна авантюрна подія, яку він видає за героїчний вчинок: мовляв, урятував життя коханій.

«Забуваючи», що залишає в смертельній небезпеці її важко хвору неповнолітню доньку. Жінка повертається із Чернівців теж у невизначеність, бо на Київщині ще тривають бойові дії, але заради доньки вона готова на все. «Героїчний» чоловік виїжджає до Німеччини, аби привести себе до душевної рівноваги за допомогою контакту з німецькою культурою, читання української мілітарної літератури. А потім їде до України, не стільки через бажання допомогти їй (у крайньому разі таке бажання заховано хіба десь глибоко поміж рядками), скільки через прагнення повернути собі кохану. Щоправда, сам автор «Гонитви на виживання» й досі на Батьківщину не повернувся.

Про неможливість забути рідний край, малу батьківщину, Чернігів, де в блокаді залишилися батьки, пише О. Карі в нефікційному романі «Життя посеред життя» (2022). Письменниця висловлює дуже важливу для національного згуртування думку: має рацію і той, хто залишився в рідній домівці (у прифронтовій зоні, обстрілюваному чи далекому тилу), і хто виїхав у менш загрожені українські регіони, і хто виїхав за межі країни, рятуючи від жахів війни, від її загроз своїх дітей, батьків, себе, домашніх улюбленців. Головне, що мала батьківщина й велика Батьківщина залишаються з ними, що вони роблять посильні справи заради її якомога швидшого звільнення.

Українські біженці, «переміщені особи» в художніх і нефікційних творах постають у вирі, хаосі подій переважно у цілковитій чи частковій невизначеності, тому їх зображення сповнено емоційністю, експресією, надмірною психічно-психологічною напругою. Таким чином рішення повернутися до рідного краю чи прагнення такого повернення справляє враження спонтанного, не завжди вмотивованого акту. Та в основі лежить глибокий патріотизм, більше підсвідомий, ніж свідомий. Такий самий, як і патріотизм персонажів азербайджанської мілітарної прози. Відмінність у тому, що він не видається спонтанним, бо персонажі-азербайджанці протягом багатьох років поневіряються, більш-менш облаштовують мізерний побут, їхня туга за рідним краєм позбувається гострих форм, але не стає меншою, накладаючи невитравні карби на їхню зовнішність і внутрішню буття.

На перешкоді до реалізації біженських мрій повернутися на рідні карабахські терени стоять задурманені ідеями національно-державної величчя вірмени, які раптом відчували себе імперіалістами, вищими за інші нації та держави. Та є ще потурачі, без яких би не відбулося перекрою-

вання пострадянської мапи. Це справжні імперіалісти — росіяни. «Це, без сумніву, справа рук дашнаків, але за всім цим росіяни стоять <...> Не випадково про це Москва повідомила раніше за наших. Вона показує свою силу, напевно, знову з якогось приводу незадоволена Баку, або ж просто намагається догодити Єревану...» (Байрақдар, 2020, с. 144). Можна би вважати, що це стосується верхівки, «еліти» російської держави. Це правда, що чиновники, спецслужби, мас-медіа росії постійно працювали на міжнародний розбрат і московську зверхність. «Зіпсував настрої і сюжет про криваві сутички в Карабасі, показаний московським телебаченням. У ньому лунав справжній наклеп на Азербайджан, вірменські збройні сили були названі “ополченцями”, а вигнані з рідних місць азербайджанці — бандитами» (Байрақдар, 2020, с. 175).

Головний герой «Короткого замикання» Сархан Самедзаде, який довгий час уважав себе прихильником і продуктом великої світової культури, передусім російської, та ігнорував рідну азербайджанську культуру, пробував виправдати непривабливі вчинки росіян їхньою імперською сутністю. «Москва повинна була захистити інтереси імперії на Кавказі» (Байрақдар, 2020, с. 119); «потім додав, що захист імперією своїх інтересів цілком природний» (Байрақдар, 2020, с. 135). Та ця імперська сутність десятиліттями, якщо не століттями, пронизує не лише російську верхівку, а все суспільство від верхів до низів, нівелюючи культуру підкорених народів, їхню самодостатність, ідентичність, а заодно і власну, зводячи все до влади багатства.

Це усвідомлює в певний момент Сархан, який мріяв про переїзд онука до нього, у Баку, однак того невістка-росіянка вже виховала, як і все оточення, на свій копил. Дідусь «зрозумів, що онук — продукт Москви» (Байрақдар, 2020, с. 87). Возз'єднання родини невістка (і, мабуть, онук) бачить лише як комерційний проект: Сархан продає дороге бакинське житло, допомагає їм зі всіма фінансовими труднощами й переїжджає до росії доживати свого віку при них. Земля предків, пам'ять про них нічого вже не важить для внука — чи то азербайджанця, чи то росіянина: «він (Сархан. — М. В.) остаточно усвідомив, що Сергій більше ніколи не побачить це місце, ці могили» (Байрақдар, 2020, с. 150).

У тому, що росія перетравлює людей і вбиває в них людські почуття, гуманність, переконався і звичайний роботяга Василь Кузьмич (повість Ельчина «Байрақдар»). Його історія

із сином подібна до історії Сархана з онуком. Після смерті дружини Василь Кузьмич продає квартиру й повідомляє синові, щоби приїхав із росії по гроші. Той раніше ніколи не знаходив часу провідати батьків, навіть не приїхав на похорон матері, але по гроші примчав негайно. Батько запропонував йому взяти, скільки син Ваня вважає за потрібне. Той бере спочатку частину, а потім пригрібає все, нічого не залишаючи батькові, не замислившись навіть, як же Василь Кузьмич буде жити далі. А чоловік злякався сина, бо відчув із його хижого виразу обличчя, що «за ті паршиві папірці Ваня міг би і вбити його» (Байрақдар, 2020, с. 32).

Василь Кузьмич, який прожив довгі роки в Баку, був звичайним совком, що із дружиною «одну-дві пляшки спустошували», «танцювали під гармошку», а потім утратив усю родину, залишився самотнім. У якийсь момент спробував підлаштуватися під азербайджанців, їхню культуру, світогляд і заявляв, що прийняв іслам. Але цей крок — позірний і зводиться фактично лише до відвідування мечеті чи якихось обрядів. Нарешті культурно-релігійне родичання з місцевими мешканцями він знаходить у відвідуванні тризн чи релігійних свят, бо там можна смачно поїсти, а ніхто ж із вихованості не прожене самозванця з-за столу. І в той час, коли всі мешканці глибоко сумують за трагічно загиним улюбленцем поселення біженців Евсебію, «Один лише Василь Кузьмич із виглядом задоволеної долею людини зі смаком докладав-дожовував гомілку <...> придивлявся до нового шматка в тарілці з приправами» (Байрақдар, 2020, с. 75). Він так і залишився чужинцем серед азербайджанців, із якими прожив усе свідоме життя.

Окремішність, понад те — зверхність до місцевого населення відчувала більшість росіян, які були зайдами в першому-другому поколінні: «батько Віталика (Віталік — друг Сархана з «Короткого замикання». — М. В.) прибув до Азербайджану в 1920 році у складі більшовицької XI Червоної Армії, воював проти Азербайджанської національної армії, чим Марія Миколаївна пишалася, вважала себе привілейованою порівняно з іншими жінками двору» (Байрақдар, 2020, с. 153). Духовно-культурна корозія росіяинства також захопила й корінних мешканців Азербайджану, які підлаштовувалися під представників метрополії.

М'яким випадком ментального й культурного колаборантства є доля Сархана Самедзаде із роману «Коротке замикання» (текст якого становить більшість в антології «Байрақдар» і, відповідно, займає центральне змістове місце).

Батько, який ненавидів усе російське, попри те, віддав сина на навчання до російської школи, потім була відповідна вища освіта, акторська діяльність на різних союзних майданчиках. Як наслідок, російська культура й мова стали рідними, натомість азербайджанська забувалася, відчувалася прірва у спілкуванні зі співвітчизниками. «З п'ятого класу відчув, що рідною мовою йому говорити важко. <...> Знав і те, що коли до нього звернуться з питанням “Гаєс, туркес?”, треба відповідати, що я піонер-ленінець» (Байрақдар, 2020, с. 136). Тому через десятиліття Сархан намагався знайти виправдання російським імперіалістам у їхньому гнобленні співвітчизників-азербайджанців. Уважав себе людиною світу, де височіє над усіма іншими передусім російська культура. У радянській «багатонаціональній» державі й культурі з латентним домінуванням російської він почувався мов риба у воді. «Я не міг уявити відсутність Радянської влади, мені здавалося, що тоді порушиться світоустрій» (Байрақдар, 2020, с. 185). Тому з острахом і навіть ворожістю герой ставився до творення самостійної азербайджанської держави. А до рідного за народженням, за родоводом азербайджанського світогляду він байдужий, не має жодних сентиментів: «у нього всередині не було й тієї жаги до всього тюркського, яка досить відчутною була в інших акторів. <...> Розумів, що відсторонення людини від свого коріння рівноцінне відриванню дерева від землі, проте йому здавалося, що він анітрохи не відірваний від свого роду, просто радянсько-російська освіта налаштувала його на загальнолюдські, світові цінності» (Байрақдар, 2020, с. 118). Щоправда, через роки в героя час від часу зринав дитячий спогад, коли «Батько посадив його на коня перед собою. Тоді він побачив, наскільки прекрасний навколишній світ, сидючи на коні, боячись впасти, він оглядав околиці. Іншого такого щасливого моменту у нього не було» (Байрақдар, 2020, с. 133). Ледь не на генетичному, підсвідомому рівні етнічний світ тюрка-вершника не вмер у ньому остаточно.

Повернення до рідної ідентичності було довгим, важким, болісним і перші роки — через силу, бо треба ж було підлаштовуватися під вимоги часу заради стабільного заробітку. «Його знайомство з азербайджанською літературою, з азербайджанською драматургією, з історією азербайджанського сценічного мистецтва почалося досить пізно — за кілька років після закінчення театрального інституту в Москві й повернення до Баку. Він раптом зрозумів, що не знає свого минулого; до цього часу він вже

усвідомив, що людина — міст між минулим і майбутнім, точніше, одна з опор цього мосту. / Йому довелося витратити три роки свого життя на те, щоб вивчити азербайджанську драматургію, азербайджанський театр, азербайджанське кіно, що починалося з Ахундова. Почав учити відомі вірші знаменитих азербайджанських поетів, щоб не обмежуватися сценою російського драматичного театру, а вийти й на екрани азербайджанського телебачення» (Байрақдар, 2020, с. 125–126).

Дві події стали вирішальними для глибокого пенсіонера в навершенні до нутрянного азербайджанства. Перша — це жорстоке побиття й убивство численних безневинних бакинців вояками радянської — вже російської — армії у січні 1990 року, який азербайджанці досі називають Чорним, чи Кривавим січнем. «У ті жахливі дні січневої бійні він зрозумів, що або повинен досконало вивчити рідну мову, або ж, як тисячі російськомовних, залишити це місто» (181). Другим тригером стала смерть онука тітки Махізар, Мушфіка, який захищав рідні кордони та якого поцілів вірменський снайпер. Родинно-етнічне раптом переважило всі попередні розумування про велич чужої культури.

Сархан пригадав зустріч із родичем у його військовій частині, куди приїжджав із концертом разом із іншими акторами. «Мушфік <...> підійшов і обійняв його, він пережив дивний стан: йому здалося, що це його власний син з того світу прийшов...» (Байрақдар, 2020, с. 227). Укотре подумки «ще раз перегорнув вірші про батьківщину, про прапор Орхана Велі, Ахмеда Джавада, Алмаса Ільдрима, Шахріяра, а з більш молодого покоління Аббаса Абдулли, Мамеда Ісмаїла, Раміза Гусарчайли, Рустама Бехруді. Він і сам розумів, що почесне звання отримав за ці вірші, а не за сорокарічну роботу в театрі й кіно» (Байрақдар, 2020, с. 225). Відбувається остаточне повернення до рідних національних витоків, як і до Аллаха, вчорашнього атеїста-космополіта Самедзаде. «Уперше в житті звернувся до Аллаха, вимовивши його ім'я, і просив допомоги...» (Байрақдар, 2020, с. 236).

Якщо мотиви любові до рідного краю, втраченої домівки, до Батьківщини, довгого й часто болісного навершення до рідної етнічної ідентичності й культури, відмежування від ворожого російського світогляду домінують в антології «Байрақдар», то відтворення бойових дій, думок, емоцій і переживань бійців, їхньої саможертвовності перебувають на периферії. Можна згадати хіба що оповідання «У ніч підписання Гюлістанського договору» Мірмегді Агаоглу, яке завершує антологію.

Від безперестанних артилерійських обстрілів, кровопролитних боїв, хаосу, абсурду немотивованих дій свідомість бійця азербайджанської армії Ахундова, очевидно після контузії, перебуває на межі реальності та марення, сновидіння, видінь. Оскільки події відбуваються на місці підписання Гюлістанського договору в 1813 році, то раптом на нічному полі перед бійцем постає Лев Миколайович Толстой — не граф, не письменник, а рядовий російської імперської армії, який допомагає Ахундову знаходити та збирати тіла понівечених побратимів. Алюзія на Толстого, автора «Севастопольських оповідань», «Війни й миру», який описав жахи війни, її кров, бруд, убивства, нівечення людей, зрозуміла, актуалізує антивоєнний дискурс як творчості російського класика, так і оповідання М. Агаоглу: «Ех, яка різниця, війна є війна, ти такий самий солдат, як і я...» (Байрақдар, 2020, с. 312).

Проте напівреального-напіввіртуального солдата імперської армії, який брав участь, як він стверджує, і в битві під Бородіно, і воював на Кавказі, чимало побачивши й переживши, вводить у стан цілковитої розгубленості, неконтрольованого переляку обстріл «градами» («Коли почалася ракетна атака, солдат у ківері розгублено закричав. <...> Ківер злетів з голови Толстого» (Байрақдар, 2020, с. 317–318)). Солдати, однак, не можуть постійно перебувати у стані перенапруження, із часом вони звикають до вбивств, каліцтв, пристосовуються до постійних загроз, навчаючись їх обходити. «Смерть стала вже звичною щоденною річчю. Якщо їхні товариші, які вночі спали по окопах, наступного дня можуть не повернутися з бою, якщо їхні чисті руки можуть, немов виноградна лоза, навесні бути відламані вибухом міни, якщо їхні тіла можуть в одну мить одним ударом перетворитися на решето, то вони й не бачили сенсу так сильно берегтися і остерегатися» (Байрақдар, 2020, с. 314). Таке звикання та пристосування зіграло з побратимами Ахундова злий жарт: боець Бадалов укотре наступає на протитанкову міну, пританцьовує на ній, упевнений, що його вага занадто мала для детонації. Але міна несподівано вибухає. Те, що залишилося від загиблих, жахає, викликає параліч свідомості, неконтрольовані нудоту та страх. Не шкодуючи тонких почуттів читача, навіть епатуючи його, письменник описує бридкість, макабричність, абсурдність побаченого: «Половину його голови знесло уламком, а кашоподібний, сіруватого в темряві відтінку мозок розтікся по землі»; «Бойовий товариш, який <...> тепер перетворився на нікому не по-

трібний шмат м'яса» (Байрақдар, 2020, с. 315). «Зламану ногу з розірваним стегном з'єднували лише рвані пасма закривавлених солдатських штанів»; «Маммадова розірвали на шматки. Його праву руку відірвало від плеча, а ніг не було нижче пояса. Смерть зробила цього маленького чоловічка ще коротшим» (Байрақдар, 2020, с. 316). «Хоча кінцівки Дадашова були на місці, його груди було розірвано із середини, ніби гранат від зливи. Нутрощі були дрібно розкидані навкруги» (Байрақдар, 2020, с. 316). «Він не міг повірити своїм очам. Це було людське тіло, розділене навпіл. Толстой в житті ще такого не бачив. <...> Решту частини тіла не змогли знайти. Лише розкидані шмаття м'яса. Шмаття навколо, наче кольоровий папір» (Байрақдар, 2020, с. 317).

Після такого потрясіння Ахундов змінюється до невпізнання, сивіє («обличчя було синім. Утомився. <...> Чорне кольору воронячого крила волосся посивіло повністю» (Байрақдар, 2020, с. 319)). Але проходить невеликий проміжок часу, нівечення і вбивства людей постійно тривають, і знову людська психіка пристосовується до фантазмагоричних смертей. «Минуло три дні, і на тлі регулярних смертей у бригаді випробування, що випали на долю Ахундова, втратили гостроту й запам'яталися як звичайний щоденний жах війни. Його почали називати “старим”. Попри те, що прослужив він лише півроку» (Байрақдар, 2020, с. 319). Неможливо гостро реагувати на невпинний конвеєр смерті, якщо ти хочеш уберегти свою психіку та продовжувати бойові повсякденні обов'язки.

Жахіття сучасної війни значно перевершує ті випробування, які приносили війни в XIX–XX століттях. Це ще наочніше засвідчує загарбницька війна росії проти України, що знаходить відтворення в сучасній українській мілітарній літературі. Так само нестерпними для психіки стають каліцтва, перемелювання людських тіл до невпізнання, до місива кісток, м'яса та крові. Ще більше живих бійців лякає, що їхні тіла можуть зникнути безслідно, що навіть могили від них не залишаться. «Якщо залишити тіла, їх розтягнуть хижакі й птахи. До ранку від них нічого не залишаться», — пише Агаоглу (Байрақдар, 2020, с. 318).

Натомість сучасна українська мілітарна література сповнена прозовими творами, у яких ідеться про перебування людини на лінії вогню, життя та смерті, їхній жанровий діапазон дуже широкий — від документалістики до детективів і походеньок у душі бравого вояка Швейка. Чимало серед них таких, де відтворюються емоції та відчуття, що їх пережив офіцер Ахундов.

Найбільший підсвідомий переляк від того, що власне тіло письменника-воїна так і не знайдуть, що те тіло розтягають на дрібні шматки птахи, лисиці, вовки, інші тварини й не буде що поховати, пронизує текст «збірки воєнної прози» В. Пузіка «Мисливці за щастям» (2024). Як і Ахундов, оповідач «Мисливців за щастям» постійно відчуває безмежну втому, живе з відчуттям перебування на межі реальності та сновидінь, але виконання саможертвовного обов'язку — понад усе.

В українській літературі чимало творів, у яких ідеться про перебіг бойових дій, про жахи війни, численні втрати бійців і мирного населення, про формування незламної армії, про переживання і емоції, з яких народжується ця незламність. Після початку російської агресії проти України дуже поширеною стала нон-фікційна щоденникова література безпосередніх учасників боїв (Роман Зіненко «Іловайський щоденник» (2017); Максим Музика, Андрій Пальваль, Петро Потехін «Савур-могила: військові щоденники»; Віктор Чернієнко «Щоденник військового лікаря» (2020); Богдан Кушнір «Таки війна...: із щоденника офіцера сектору “А”» (2020); Геннадій Харченко «Щоденник артилериста» (2019); Андрій Курков «Щоденники Майдану та Війни» (2018) та ін.). На межі нон-фікшну й фікційної літератури написані твори родоначальника сучасної української мілітарної літератури Б. Гуменюка «Блокпост: вірші. Новели. Публіцистика» (2016) та «100 новел про війну» (2018).

Художнє відтворення, більшу чи меншу творчу трансформацію військового досвіду маємо в романі П. Білянського «Битися не можна відступити» (2024), лавреата Шевченківської премії за 2025 рік; творах Є. Стеблівського «Лють» (2023), А. Захарченка «Помру за Україну (але це не точно)» (2024), книгах есеїстики А. Чеха «Точка нуль» (2017) та О. Михеда «Позивний для Йова. Хроніки вторгнення» (2023), книзі репортажів М. Лаюка «Бахмут» (2024) тощо.

Війна жорстока, війні немає виправдання. Але українських і азербайджанських авторів єднає те, що вони ведуть справедливу війну, захищаючи рідну землю, співвітчизників, їхні домівки, а отже змушені вести цю війну, не мають права припинити боротьбу. Справедливість цієї війни усвідомлює і частина ворожої нації. Едгар, друг Сархана Самедзаде із роману «Коротке замикання», приїжджає померти в Баку, усвідомлюючи несправедливість війни, яку провадили його співвітчизники-вірмени, відчуваючи свою особисту провину, колективну

провину всіх вірменів за вбитих, покалічених, перетворених на вигнанців, сиріт із обох боків фронту, але особливо з боку азербайджанців. Він страждає, бо «Як пояснити вигнанцям із Вірменії, які заповнили Баку людям, чії матері і сестри були згвалтовані, сини й дочки вбиті на їхніх очах, що вони потрапили в тенета підбурювачів, очі яких закриті кривавою пеленою, що кров можна змити й водою...» (Байрақдар, 2020, с. 80).

Едгар усвідомлює свою відповідальність, хоча не скоїв жодного кривого вчинку, усвідомлює, що немає ніякого виправдання для нього та співвітчизників: «мене цікавить, як і всіх вірмен, чи є тут і моя провина? <...> Едгар, підсумовуючи, сказав: “Велика частина провини лежить на нас”» (Байрақдар, 2020, с. 119). «Мені соромно дивитися в очі Баку. <...> Тому що в цих питаннях більше винен мій народ. <...> Ми перш за все люди, а потім вже народ» (Байрақдар, 2020, с. 135). Не лише азербайджанці, а й ніхто з вірменів, навіть із тих, хто палко підтримував загарбання Нагірного Карабаху та прилеглих районів, не отримав від цієї війни жодного зиску. Навпаки, непоправна трагедія охопила спочатку азербайджанців, а потім і вірменів, перетворивши їх так само на вигнанців, на родичів убитих і зниклих безвісти.

Ще за кілька років до подій 2020-го про це пророче попереджає вірменського офіцера лікар-онколог із оповідання «Сонце б'є в очі» Е. Гусейнбейлі, який прийшов помирати до рідного села. «Ви не можете стверджувати, що вірменський народ опинився у виграші в цій війні. Війна нікому не потрібна. Я посадив це дерево на знак протесту проти всіляких конфліктів. Хочу, щоб ви його оберігали» (Байрақдар, 2020, с. 247). Заповітом-застереженням лікаря звучать слова: «Нехай вони бачать, що, поки тривають ці війни, ще багато людей будуть готові живо поховати себе» (Байрақдар, 2020, с. 251).

Готові померти заради рідної землі та припинення жорстокої, несправедливої війни тисячі, мільйони азербайджанців. Сурхай Мамедов із оповідання «Байрақдар» Ельчина, який був звичайним продавцем газет у рідній Шуші, ніколи не обіймав високих посад, але завжди цікавився рідною культурою, історією і майбуттям малої батьківщини та великої Батьківщини, прилучав до цього земляків. Тому вигнання для нього, його родини, земляків стало страшним горем і лихом не стільки через матеріальні нестатки, скільки через розлуку з рідним містом і Карабахом. Його дружина Сеяра свято переконана, що «Аллах нам на допомогу, повернемося

в рідні краї і помремо на землі предків своїх, і відпочинемо поруч із батьками і матерями...» (Байрақдар, 2020, с. 47). Так само як найбільше прагнення в житті формує власну мрію відмінниця Джаміля в листі до свого першого романтичного кохання Абульфата, із яким вона вперше потайки прогулялася: «Я мрію, щоб саме так ми гуляли в Шуші, але мені несила згадувати наше миле рідне місто» (Байрақдар, 2020, с. 53). Натхненником у цьому для всіх переселенців є передусім Сурхай. Він завжди очолював демонстрації в Шуші, несучи великий саморобний прапор (байрак) Азербайджану: «не було мітингу, де б не залучали прапор Сурхая» (Байрақдар, 2020, с. 30). Так для всіх шушинців Мамедов став «Байрақдаром», прапороносцем. На кожне державне свято він тепер вивішує цей прапор над тимчасовим поселенням вигнанців із рідного краю. Коли зневірені земляки іронічно питали його, чи збирається він повернути прапор до Шуші, він, зовсім не зауважуючи цієї іронії, твердить, що таки його знамено затріпоче над рідним містом: «він цілком серйозно й урочисто-категорично, не залишаючи місця для сумнівів, прохрипів: — Звичайно!» (Байрақдар, 2020, с. 35). Цим Сурхай укотре підтверджував слова, сказані в момент, коли всі земляки покидали охоплену вогнем Шушу: «Ось цей байрак, що майорів над Шушею... знову повернеться до неї!» (Байрақдар, 2020, с. 36).

Вигнанці пророкували славу Еусебію Абульфатові, синові Сурхая, що він обов'язково гратиме за якийсь гранд-клуб у Європі, що батько й мати гідно заживуть у європейському помешканні. Та Мамедов-батько, пишаючись сином і його великим майбутнім, незмінно відповідав: «Ніколи я зі своєї батьківщини не виїду!» (Байрақдар, 2020, с. 57). Прапор мимоволі приніс трагедію в сім'ю Сурхая: Абульфат, дістаючи м'яч, випадково зірвався з даху, прохромившись на зубило, вбите в держак байрака. Неймовірне горе охопило батька. Та навіть на поминальному обіді Мамедов не зрікається невинного «винуватця» смерті сина й вивішує байрак серед гілок дерева. «Вітер з гір (тобто з боку Нагірного Карабаху. — М. В.) — “даг-елелі” роздував тканину прапора, роблячи з того легкий шум» (Байрақдар, 2020, с. 74). Досвід азербайджанців переконує, що байрак Сурхая таки затріпотів над рідною Шушею, і надихає українців, що рано чи пізно наше знамено розвіється над донецькими териконами й Кримськими горами.

Про справедливість української національно-визвольної, оборонної війни за виживання, збереження себе, своїх родин, нації, мови, культури, держави йдеться в есеїстично-художній

книзі «короткої прози» Артура Дроня «Гемінгвей нічого не знає» (2025). Класика світової та української мілітарної літератури (Е. М. Ремарк, А. Барбюс, Е. Гемінгвей, К. Воннегут, О. Турянський, І. Дніпровський) викриває злочинність, жадливість, антигуманність будь-якої війни. Про це йдеться і в книзі А. Дроня. Проте автор зазначає, що українці не можуть не воювати, бо йдеться про захист, про виживання себе, Батьківщини та світу, про відновлення хай і не досконалого, але так необхідного світопорядку, виробленого після Другої світової війни.

Висновки. Війна Азербайджанської Республіки за відновлення територіальної цілісності має багато спільного з війною України проти російської агресії, теж за відновлення територіальної цілісності. Найперша відмінність у тому, що Карабах знову став невід'ємною частиною Азербайджану, натомість українцям належить ще пройти складний шлях до повернення Криму, Донбасу, Запоріжжя й Херсонщини. Однак аналізовану в статті антологію «Байрактар. Карабахська трагедія» було надруковано в 2020 році, до завершення 44-денної війни, коли Нагірний Карабах ще перебував під вірменською окупацією, тому тексти, що входили до видання, мають багато спільних рис із творами сучасної української мілітарної літератури.

Оскільки гаряча фаза бойових дій у Карабаху завершилися в 1994 році, то протягом двох десятиліть азербайджанська література зосереджувалася на рефлексуванні непоправної втрати. Більшість «карабахських» літературних текстів пронизували мотиви туги за втраченою малою батьківщиною, за рідною домівкою, за неповторним «людинооточенням» (термін П. Мовчана). Письменники відтворюють поневір'яння вигнанців із рідного краю, важкий, злидений матеріальний побут. Та ще більшими є духовні втрати. Родинний і родовий зв'язок дуже багато важать для азербайджанської нації, тому колишнім мешканцям Нагірного Карабаху й семи прилеглих районів не можна забути про землю, культуру, дух предків. До рідної землі прагнуть не лише люди, а й домашні тварини (собаки), навіть лососі, яких ведуть туди споконвічні інстинкти.

Для окремих персонажів найбільшою мрією є можливість хоч би померти на рідній землі й вони вдаються до реалізації цієї мрії. Кладовища стають символами освоєння території,

зрощення з нею. Нашадки прагнуть до могил предків, хочуть бути похованими там. На місці «тимчасового» перебування вигнанців поступово виростають нові кладовища як символ єднання вже з новою малою батьківщиною на великій Батьківщині. Із плином часу втрачені рідні терени перетворюються на ідилічні, райські місця, марення, сновидіння.

Можливо, через травматичність спогадів про воєнну поразку в 1990-х в антологію «Байрактар» включено лише одне оповідання про перебіг бойових дій Першої карабахської війни — «У ніч підписання Гюлістанського договору» Мірмегді Агаоглу, — у якому відтворюються жахи сучасної війни, що призводять до непоправних утрат, жорстокого нівечення людської плоті. Постійна напруга, безперервність смертельних загроз притлумлюють свідомість військовиків, допомагаючи певним чином нівелювати ці загрози та повсякчасний страх. Попри все вони не стають перепоною на шляху виконання обов'язку, який понад усе.

В українській мілітарній літературі ще не виробилося такого великого масиву творів про буття біженців із зони бойових дій і окупованих теренів, як у азербайджанській за три десятиліття. Проте мотиви таких творів споріднені: тяжкі поневір'яння на нових територіях — не стільки матеріальні, скільки емоційно-духовні; переосмислення попереднього буття і національно-культурна самоідентифікація; нестримне прагнення здобути втрачені домівки й повернутися до них, зрештою виїзд на батьківщину й Батьківщину за першої нагоди, коли убезпечили життя й здоров'я рідні.

Натомість про бойові дії, безпосередню участь у війні, про думки, емоції, переживання бійців в українській літературі творів значно більше. І в них, так само як і у творах азербайджанських письменників, йдеться про жахи війни, про жорстокість бездушного ворога, про спільного ворога — російський шовінізм-імперіалізм, який завжди розпалював міжнародну ворожнечу, про незламність і стійкість у протистоянні до ворога. Спільним мотивом є усвідомлення того, що бойові дії з боку українців і азербайджанців — це справедлива війна проти агресора, за збереження життя свого, родини, рідної культури, ідентичності, нації, держави. Усвідомлення справедливості війни й породжує незламність і стійкість, віру в неминучу перемогу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ахундова Е. «Карабах — це Азербайджан!». *Байракдар. Карабаська трагедія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. С. 4–20.
2. Байракдар. *Карабаська трагедія* / Укл.: Е. Ахундова, С. Бабуллаоглу / Пер.: М. Карацуба, М. Салманов. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. 320 с.
3. Білянський П. Паштет. Битись не можна відступити. Харків: Віват, 2024. 384 с.
4. Голька М. Суспільна пам'ять та її імпланти. Київ: Ніка-Центр, 2022. 216 с.
5. Дронь А. Гемінгвей нічого не знає: коротка проза. Львів: Видавництво Старого Лева, 2025. 168 с.
6. Ісаченко Л. Гонитва на виживання: роман. Львів: Апріорі, 2023. 184 с.
7. Карі О. Життя посеред життя. Київ: Yakaboo Publishing, 2022. 216 с.
8. Кузнецова Є. Драбина: роман. Львів: Видавництво Старого Лева, 2024. 280 с.
9. Лаюк М. Бахмут. Київ: Українер, 2024. 255 с.
10. Левкова А. За Перекопом є земля. Кримський роман. Київ: Лабораторія, 2024. 392 с.
11. Михед О. Позивний для Йова. Хроніки вторгнення. Львів: Видавництво Старого Лева, 2023. 344 с.
12. Пузік В. Мисливці за щастям: збірка воєнної прози. Харків: Віват, 2024. 208 с.
13. Стеблівський Є. Лють: роман. Харків: ВД «Фабула», 2023. 336 с.
14. Ткаченко С. Ніч була. Чернівці: Книги — XXI, 2022. 224 с.
15. Чех А. Точка Нуль. Чернівці: Меридіан Черновіц, 2024. 216 с.

REFERENCES

1. Akhundova, E. (2020). "Karabakh — tse Azerbaijan!" ["Karabakh is Azerbaijan!"]. In: *Bayrakdar. Karabaska trahediia*, Kyiv, Vydavnychiy dim Dmytra Burago, pp. 4–20 [in Ukrainian].
2. *Bairakdar. Karabaska trahediia*. (2020). [*Bayrakdar. The Karabakh Tragedy*]. (Eds.) E. Akhundova, S. Babullaohlu, (Transl.) M. Karatsuba, M. Salmanov. Kyiv, Vydavnychiy dim Dmytra Burago, 320 p. [in Ukrainian].
3. Bilianskyi P. Pashtet. (2024). *Bytys ne mozhna vidstupyty [Fight You Can't Retreat]*. Kharkiv, Vivat, 384 p. [in Ukrainian].
4. Golka, M. (2022). *Suspilna pamiat ta yii implanty [Public Memory and Its Implants]*. Kyiv, Nika-Tsentr, 216 p. [in Ukrainian].
5. Dron, A. (2025). *Hemingway nichoho ne znaie [Hemingway Knows Nothing]*. Short prose, Lviv, Vydavnytstvo Staroho Leva, 168 p. [in Ukrainian].
6. Isachenko, L. (2023). *Honytva na vyzhivannia [The Chase for Survival]*. Novel, Lviv, Apriori, 184 p. [in Ukrainian].
7. Kari, O. (2022). *Zhyttia posered zhyttia [Life in the midst of Life]*. Kyiv, Yakaboo Publishing, 216 p. [in Ukrainian].
8. Kuznetsova, Ye. (2024). *Drabyna [The Ladder]*. Novel, Lviv, Vydavnytstvo Staroho Leva, 280 p. [in Ukrainian].
9. Layuk, M. (2024). *Bakhmut [Bakhmut]*. Kyiv, Ukraïner, 255 p. [in Ukrainian].
10. Levkova, A. (2024). *Za Perekopom ye zemlia. Krymskyi roman [There is land beyond Perekop. A Crimean novel]*. Kyiv, Laboratoriia, 392 p. [in Ukrainian].
11. Mykhed, O. (2023). *Pozyvnyi dlia Yova. Khroniky vtohnennia [Callsign for Yova. Chronicles of the Invasion]*. Lviv, Vydavnytstvo Staroho Leva, 344 p. [in Ukrainian].
12. Puzik, V. (2024). *Myslyvtsi za shchastiam [Hunters of Happiness]*. Collection of War Prose, Kharkiv, Vivat, 208 p. [in Ukrainian].
13. Steblivskyi, Ye. (2023). *Liut. [Rage]*. Novel, Kharkiv, VD «Fabula», 336 p.
14. Tkachenko, S. (2022). *Nich bula [It was Night]*. Chernivtsi, Knyhy — XXI, 224 p. [in Ukrainian].
15. Chekh, A. (2024). *Tochka Nul [Point Zero]*. Chernivtsi, Merydian Chernovits, 216 p. [in Ukrainian].

Mykola Vaskiv,

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-3909-1213>

e-mail: myvaskiv@ukr.net

REPRESENTATION OF THE WAR FOR STATE INTEGRITY IN AZERBAIJAN PROSE

The article deals with the representation of the course of the Azerbaijan-Armenia and Russia-Ukraine wars for the preservation of state integrity within internationally recognized borders. The texts of Azerbaijani literature are taken from the publication "Bayrakdar. Karabakh tragedy. Kyiv: VD Dmytro Burago, 2020. 320 p.," therefore they deal with events before the start of the 44-day war in the autumn of 2020. Therefore, they talk very little about the course of hostilities, instead the main attention is focused on the motives of the loss of the native land in Nagorno-Karabakh and the seven adjacent districts, the difficult life of refugees, longing for their homeland, national unity, conversion to the native language and culture as the basis of patriotism, unshakable faith that victory and return to their native lands are inevitable. The same motives are widespread in Ukrainian military literature of 2014–2025, with certain variations (for example, the wandering of refugees not only in the Motherland, but also abroad). Similarly, Azerbaijani and Ukrainian writers recreate the horrors of war, the bloody crimes of the invaders (Armenians and Russians in the NKAO, Russians on the territory of Ukraine). Instead, in the works of Ukrainian literature, combat operations and everyday life, actions, thoughts, motivation of fighters in their self-sacrificing readiness to give their lives in defense of their native state, native land, culture, clan, family are much more often reproduced; much less often, but this is also mentioned in the works of Azerbaijani literature. The explanation for this is that Ukrainians have been waging continuous heavy battles for four years. Common to the writers of Azerbaijan and Ukraine are the motives of heroism, commemoration and honoring those who took up arms and stood up for the defense of their native land, the conviction that their compatriots are waging a just war.

Keywords: war for state integrity, military literature, plot motifs, tragedy.

Стаття надійшла до друку 10.03.2026.

Прийнято до друку 05.05.2026.